

TESAM Akademi Dergisi

Journal of TESAM Academy

ISSN 2148-2462 / E-ISSN 2458-9217

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde İfade Özgürlüğü ve Sınırları

*Freedom of Expression and Limits in the European Convention on
Human Rights*

Öz

Düşünceyi ifade edebilme özgürlüğü, diğer birçok özgürlük sahasını bünyesinde barındıran bir şemsiye gibidir. Bilgi edinme, bilgiyi paylaşma, örgütlenme ve toplantı düzenleme şeklinde çok sayıda türev özgürlük alanı demokratik hukuk devletlerinin gelişimi açısından öncü roller üstlenmektedir. Yenilikçi fikirlerin belirebilmesi ifade özgürlüğü ile mümkündür. Yeni taleplerin dile getirilmesi, farklı fikirlerin oluşması ve tartışılabilmesi, bireylere farklı kanaatler arasında seçim yapabileme kabiliyeti tanımakta ve toplumsal dönüşüme katkı sunmaktadır. Ancak ifade özgürlüğü mutlak bir özgürlük alanı şeklinde yorumlanmamalıdır; demokratik ülkelerde ifadenin özgürlüğü kadar sınırlarının da olması doğaldır. Bu sınırlar ulusal ve uluslararası mevzuatta tanımlandığı gibi, yargı organları kararlarıyla da şekillendirilmiştir. Çalışmamızda ifade özgürlüğünün kapsamını, bu kapsama ilişkin sınırları ve özgürlük alanına ilişkin müdahalelerin çerçevesini Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ndeki düzenlemeler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: İfade Özgürlüğü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Sınırlamanın Sınırları, Meşru Amaç Ölçütü.

Abstract

Freedom of expression is like an umbrella that encompasses many other areas of freedom. Numerous derivative areas of freedom, such as obtaining information, sharing information, organizing and holding meetings, play pioneering roles in the development of democratic rule of law states. However, freedom of expression should not be interpreted as an absolute freedom domain; it is natural for democratic countries to

Levent Ersin ORALLI

Dr. Öğr. Üyesi,
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü.
ersinlevent@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-7610-4514

Cilt / Issue: 9(2), 537-570
Geliş Tarihi: 08.02.2022
Kabul Tarihi: 01.07.2022

Atf: Orallı, L. E. (2022). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ifade özgürlüğü ve sınırları. *Tesam Akademi Dergisi*, 9(2), 537-570. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.1164127>

have borders as well as freedom of expression. These borders are defined in national and international legislation, as well as shaped by the decisions of judicial bodies. In our study, we will evaluate the scope of freedom of expression, its limits and the framework of interventions in the field of freedom. In this context, the regulations in the European Convention on Human Rights and the decisions of the European Court of Human Rights will be taken into consideration.

Keywords: Freedom of expression, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Limits of Limitation, Legitimate Purpose Criterion.

Extended Abstract

Freedom of expression is one of the cornerstones of having a free society. In terms of the perception of the rule of law and the democratic structure of a country, freedom of expression, information, and parallel are of great importance. The reflection and general acceptance of the freedom of expression area on positive law have become meaningful with the inclusion of this issue in some human rights texts.

The European Convention on Human Rights, which entered into force on September 3, 1953, is a text that guarantees the areas of freedom necessary for the continuity of democratic systems. The European Convention on Human Rights, which emerged as the constitution of the European order, was accepted by the member states of the Council of Europe. This text appears as a human rights text that aims to ensure the effective implementation of the rights outlined in the Universal Declaration of Human Rights, adopted by the United Nations General Assembly on December 10, 1948.

Freedom of expression is also a founding element of other rights such as freedom of assembly and association. Relevant areas of freedom are manifested in the use of freedom of expression in different ways. While the freedom of assembly protects the expression of an opinion by means of demonstrations or meetings, the freedom of association allows individuals to come together and carry out activities for a purpose.

The freedom to impart information is complementary to the freedom to receive information. Receiving information includes the right to access information through all available sources. Freedom of information

draws both the print media and the publishing press organizations and their employees into the process. States should not intervene between the publisher and the recipient, and should not interfere in the transfer and dissemination of information.

Like any right, freedom of expression has its limits. As a result, some expressions are outside the norm area and can be limited within the framework of certain criteria. It should be noted that the understanding of "unlimited freedom" in modern political society structures reflects a utopia that is not valid. In this way, freedom of expression can be limited on measurable grounds, within the framework of limited discretion, without compromising pluralism. Exactly at this point, the important point is not to exceed the legal borders framed by international conventions, which will also constitute the main subject of our study.

Transferring differences independently of concerns may be a matter of concern in political environments where freedoms are guaranteed. Freedom of thought and opinion constitutes the core area; however, freedom of expression is a right with limits, which arises from the reflection, effect and objectification of the opinion on the outside world. National and international texts contain detailed regulations, which can be referred to as the limits of the limitation.

Both national and international documents have positioned the freedom of expression at the center of the democratic society and set forth narrowed limitation reasons based on the understanding of proportionality and impartiality, taking into account the common interests of the public.

Article 17 of the European Convention on Human Rights, "Nothing in this Convention may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the Convention" with this expression, it not only examines the narrow interpretation of the restriction criteria, but also points out that freedom of expression should be evaluated in a way that does not affect other areas of freedom. It would be correct to act on concrete and measurable criteria, not on the principle of superiority between the articles, while constructing the definitions regarding the restrictions, while implementing the restriction, so that a concrete legal basis can be provided.

States have to justify any interference with freedom of expression within certain criteria and for a legitimate aim. However, justification is not

sufficient to limit a statement; The type of expression, the mechanisms that spread the expression and the audience that is the addressee of the expression should also be revealed.

Freedom of expression includes duties and responsibilities together, which is not in question in terms of other provisions regulating rights. In terms of occupational groups that carry important responsibilities besides their duties, a careful behavior pattern is expected in terms of exercising the freedom of expression. In the case of *Engel and Others v. the Netherlands*, the ban on the distribution by the military of a newspaper blaming high-ranking officials in the Dutch bureaucracy was accepted by the Court as a legitimate interference. The Court stated that “not the deprivation of freedom of expression of the concerned soldiers, but the punishment of the abuse of this understanding of freedom by those concerned; He added that it is out of the question for the essence of the right to be touched.

Defining the lines of the restriction regime regarding human rights is clearly important for the protection of freedoms. The established regime of limitation; It is important to determine under what conditions, in what way and to what extent the areas of freedom will be limited. A limitation systematic, formulated in accordance with international conventions, will highlight the margins of the administration's discretion at the point of limitation of a right, and will reveal a situation that will create confidence for individuals. At this point, it is important to emphasize the limits of the limitation.

The term three-stage test has been determined to set out the procedure adopted when examining allegations of violations of the freedoms guaranteed under the contract. Limitation criteria for freedom of expression have been set forth by the European Convention on Human Rights in a way to determine its scope and application areas. The approach adopted within the framework of the Convention on the restriction regime finds its expression in the second paragraph of Article 10. “The exercise of these freedoms, since it carries with it duties and responsibilities, may be subject to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and are necessary for a democratic society, in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, for the protection of the reputation or rights of others, for preventing the disclosure of information received in confidence, or for maintaining the authority and impartiality of the judiciary.”

In our study, the dimensions of freedom of expression and the way in which a number of subjective criteria that emerged in terms of limitations were interpreted by the court were evaluated. In the light of these evaluations, the logic of dealing with the principles of public order and democratic state regarding freedom of expression in the legal context is discussed in the light of court decisions.

Giriş

Toplumsal bir varlık olan insan, çeşitli yollarla fikirlerini başkalarına aktarma eğilimindedir. Düşünceyi ifade etme, insanın toplumdaki diğer insanlarla haberleşmesinin doğrudan yoludur. İnsan, kendisine bahşedilen bu yetiyi çeşitli yollarla kullanmak, düşüncelerini dış dünyaya açıklama, onları yayma gereksinimi duymaktadır. Bu nedenle düşüncelerin serbestçe açıklanabilmesi ve yayılabilmesi düşünceyi açıklama özgürlüğünün varlığını gerekli kılar (Schauer, 1982, ss. 11-12).

Her birey, inançlarını ve düşüncelerini özgürce dış dünyaya iletme hakkına sahiptir. Bu, insan onurunun bir gereğidir. Bu hak tanınmazsa, özgür beynin ürününden ne bireyler ne de toplum yararlanabilir (Trager ve Dickerson, 1999, s. 18). Düşünce ve kanaatler, bireysel ya da toplu olarak çeşitli yollarla dış dünyaya açıklanmaktadır. İfade edebilme yetisi sadece söz ve yazıyla değil, diğer yollarla da dış dünyaya açıklanabilmektedir. Bir resim veya heykel yapmak ya da piyes ortaya koymak yoluyla da düşünce ve kanaatler açıklanabilmektedir.

Birey, kendi düşüncelerini tek başına açıklayabileceği gibi, toplu olarak da düşünce ve görüşlerini dış dünyaya iletebilecektir. Toplantı veya gösteri yürüyüşü düzenleme ya da bir dernek kurma; aynı şekilde siyasi parti kurma, sendika gibi örgütlenme biçimleri de düşünceyi açıklamanın diğer şekillerini oluşturmaktadır. Bu ifade biçimleri, düşünceyi açıklama özgürlüğünün sağladığı güvenceden beslenerek, farklı özgürlük alanlarının oluşumunu sağlamaktadır.

İfade özgürlüğünün öznesi birey ile daraltılamayacak kadar geniş bir alanı kapsamakta, tüm kişi gruplarını içine almaktadır. Vatandaş ya da yabancı, gerçek ya da tüzel kişi şeklindeki gruplandırılmalar hakkın öznesi noktasında değil sınırlanması noktasında anlam arz etmektedir. Anayasa Mahkemesi "*herhangi bir kimsenin yalnızca kişiliğine bağlı olarak düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğüne müdahale edilmesinin*" makul bulunamaz olduğuna vurgu yapmıştır (Ali Gürbüz ve Hasan Bayar Başvurusu, 2015, § 67). Netice itibariyle hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın herkesin ifade özgürlüğü korunmaktadır. Bu açıdan düşünceyi açıklama özgürlüğü, birçok özgürlüğün bulunduğu bir kavşağa benzetilmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ifade özgürlüğünü, demokratik yapıların gelişimi açısından öncü norm olarak nitelendirmiştir (Lingens v. Avusturya Kararı, 1986, § 42). Yenilikçi fikirlerin belirebilmesi

ürlüğü ile mümkündür. Yeni taleplerin dile getirilmesi, sistemin hatalarını vurgulamakta, hatalı uygulamaların ortadan kaldırılması suretiyle toplumsal dönüşüme katkı sunmaktadır. Farklı fikirlerin oluşması ve tartışılabilmesi, bireylere farklı kanaatler arasında seçim yapabilme kabiliyeti tanımaktadır.

Demokratik ülkelerde ifadenin özgürlüğü kadar sınırlarının da olması doğaldır. Mühim olan sınırların çerçevesini net bir şekilde ortaya koyabilmektir. İfade özgürlüğüne getirilen sınırlamaların diğer özgürlüklerin dolaylı olarak sınırlandırılması anlamına geleceğinden dolayı, özgürlük alanının istisnai duraklarının güçlü çizgilerle ortaya konulması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır (Schauer, 1982, ss. 37-38). Çalışmamızda ifade özgürlüğünün bu yönde sorgulamalarla anlamlandırılması, tanım sorununun çözümlenmesi ve kapsadığı alanın ifade edilmesi, temel dayanak ve görünümünün ortaya koyulmasının ardından sıklıkla ileri sürülen “herkesin düşündüğünü ifade etme hakkının var olduğu” savunusuna yönelerek, hangi ifadelerin özgürlük alanına dahil olduğu hangi noktalarda ise sınırlamalara muhatap olduğu tartışmaları yürütülecektir.

Çalışmanın devamında, ifade özgürlüğüne ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10. maddesinin 2. fıkrasında belirtilen, sınırlama sebepleri ile bu kısıtlamada kullanılan temel ilkeleri içeren üç aşamalı test sürecini ele alacağız. Sınırlamaların, yasalarda öngörülmüş olması, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygunluğu ve meşru bir amacı kapsar nitelikte olması kriterleri değerlendirilecek ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin ilgili kriterlere bakış açısı ve yorumları üzerinde durulacaktır. Değerlendirme kapsamında ele alınan mahkeme kararlarında yasallık sınırları, ölçülülük ilkesi, demokratik toplum düzeni ve meşru amaca uygunluk ölçütleri dahilinde bir sınırlamaya gidilerek konunun ana hatları irdelenecektir.

İfade Özgürlüğünün İçeriği ve Kapsamı

İfade Özgürlüğünün Çeşitli Boyutlarına İlişkin Teorik Çerçeve

İfade özgürlüğü, diğer birçok özgürlüğü çatısı altında toplayan bir şemsiye gibidir. Bu şemsiyenin ilk boyutunu, ifadeye zemin oluşturan düşüncenin olgunlaşabilmesi adına gerekli serbestliği sağlayan özgürlükler oluşturmaktadır. Bunlar kişilerin düşünsel zemine dahil olmalarını, neticesinde olgunlaşan kanaatlerinden dolayı endişe etmemelerini ve bunları açıklamaya zorlanmamalarını teminat altına almaktadır. Bilgi edinebilme, haber alma, haber dolaşımını sağlama, toplantı yapabilme

ve benzeri platformlar içerisinde beyan kabiliyetine sahip olabilmek özgürlükleri, ifade özgürlüğü alanının alt yapısını oluşturmaktadır. Tüm serbesti alanlarının aynı potada eritilmesiyle yaşam sahasına kavuşan ifade özgürlüğü, toplumda her türlü kanaatin tartışıldığı çoğulcu bir zeminin yeşermesinde büyük bir rol üstlenmektedir (Arslan v. Türkiye, 1999, §§ 16-18).

Düşünceyi aktarabilme, kanaatini paylaşabilme, farklı bakış açılarını ortaya koyabilme yeterlilikleri bir bütünü oluşturacak şekilde ifade özgürlüğünün ikinci boyutunu ortaya koymaktadır. Bu boyut pozitif hukukta da anlamını bulan ifade edebilme gücünün, hak ve özgürlüklerin büyük bir kesimi için “besleyici” bir nitelik taşıdığı sonucuna bizi ulaştırmaktadır. Geniş hinterlandı ile ele alındığı zaman demokratik bir sistemin ön şartı olarak adlandırılacak özgürlük alanına ilişkin sınırlandırmalar, diğer bir çok özgürlüğün yaşam alanlarını da daraltıcı bir etki içermektedir (Kaboğlu, 1994, s. 46). İfade özgürlüğünün diğerleri arasında korunaklı bir konuma sahip olduğunu belirtmek abartılı bir yaklaşım olmayacaktır ki, burada yaratılan alan diğer hak sahalalarının çekirdeği olarak değerlendirilmelidir.

İfade özgürlüğü bu bağlamda anayasal demokrasinin temel taşlarından biridir. Düşünceyi sözlü şekilde, yazım dili itibarıyla ya da farklı araçlarla başkalarına anlatabilme ve kişileri ortaya konulan düşünsel düzlemin doğruluğuna inandırabilme, tercihler sunabilme, bu tercihler perspektifinde davranışlarda bulunabilme ifade özgürlüğünün bütünleyici parçalarıdır (Trager ve Dickerson, 1999, s. 20). Bahsi geçen özgürlük alanının, esasen “resmi ideolojiden, toplum içindeki başat güçten, tabulardan farklı, bunlardan ayrılan düşünce ve kanaatler” söz konusu olduğu zaman önem arz ettiği realitesi de bu noktada açığa çıkmaktadır (Arslan, 2003, ss. 53-54). Şüphesiz farklılık arz eden düşüncelerin beyanına ilişkin yaklaşım, marjinal olan fikirlerin yaşam alanları, özgürlük alanının sınırlarını ya da egemen gücün bu özgürlüğe tanıdığı yaşam sahasını ortaya koymaktadır (Luxemburg, 1990, s. 29). Otoriteyi ya da iktidarı elinde bulunduran gücün ve çoğunluğun hoşuna gitmeyen, onlarda rahatsızlık meydana getiren ifadelerin dış dünyayla paylaşamadığı bir ortamda düşünceyi açıklama özgürlüğünün varlığından söz edilmesi olanaksızdır. Kişiler, egemen olan ideolojiye, söyleme, sanat akımına edebiyat sahasına ya da fikri alana uyumlu olmayan aykırılıklar içeren, yeni bilgiler ve fikirler üretme hakkına sahip olmalıdır (Kuçuradi, 1998, s. 25).

İfade özgürlüğü, düşünce ve kanaate sahip olabilmenin yanında bu düşünceyi açıklama, bu paralelde haberdar olma ve haberdar etme

özgürlüklerini de içermektedir. Bu minvalde ifade özgürlüğü bireylerin serbest şekilde bilgiye ve habere ulaşabilmesi, sahip olduğu kanaatten dolayı kınanmaması, bunları başkalarına çeşitli vasıtalarla serbest şekilde aktarabilmesi anlamına gelir. Fransız düşünür Montesquieu, hür bir toplumsal yapıda bireylerin neyi nasıl düşündüklerine bakılmaması gerektiğini, düşünebilmenin ve bunu ifade edebilmenin yeterli olduğunu savunur. Çünkü tüm özgürlük alanlarını güvence altına almanın en rasyonel yolu, kişinin düşüncelerini serbestçe açıklayabilmesi, ifade kabiliyetinin önüne set çekilmemesidir. Bu nedenle düşünce ve müteakiben ifade özgürlüğü, özgürlük kümesinin en başta gelenlerini ihtiva etmektedir.¹

İfade özgürlüğü alanı, onlarca parçanın bir bütün haline gelmesi şeklinde tümevarımcı bir yaklaşımla ifade edilebileceği gibi, korunması gereken çok sayıda izahat kümesi şeklinde de değerlendirilebilir. Bu noktada ifade özgürlüğünün zemin bulduğu alanlar insanların hayal gücü ekseninde genişleyebilmektedir. Kişiler ifadelerini ortaya koyarken, anlatma, anlamlandırma, çağrıda bulunma, savunma, tanıtma, propaganda yapma, ikna etme, ilan etme, yayma, tanıtma, eleştirme, yazma, çizme, miting düzenleme, tiyatro oyunu sergileme, toplantı yapma şeklinde tezahür edebilecek onlarca farklı vasıttadan yararlanabilmektedir. Bu metotların her birinin içeriği ise, siyasetten sanata; ahlaktan inanca kadar çok sayıda alanı kapsamakta ve bu alanları derinden etkileyebilme potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır (Erdoğan, 2001, s. 8). İfade özgürlüğünün boyutları ele alınırken, farklı coğrafyalarda ve farklı devlet kategorilerinde ortaya çıkan tablo önemli farklılıklar içerecektir. Bu farklılıklar hükümet modelleri, demokrasi kültürü, toplumsal yapılar ya da iktisadi durum perspektiflerinde önemli ayrışmalara ev sahipliği yapacaktır (Schauer, 1982, s. 134). Nispeten homojen bir yapıya hitap eden ve benzerliklerden güç alan, Avrupa kıtasına dair tanımlamaların yer aldığı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde ifade özgürlüğünün boyutlarını ele almak, konunun kapsamlı analizi ve sınırlarını çizebilmek adına önem arz etmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde İfade Özgürlüğü

İfade özgürlüğü, özgür bir topluma sahip olmanın temel taşlarından biridir. Bir ülkenin hukuk devleti algısı ve demokratik yapısı açısından fikir edinebilme, bilgi verme ve bu paralelde ifade özgürlüğü büyük önem taşımaktadır. İfade alanına ilişkin özgürlük sahasının pozitif hukuka yansımaları ve genel kabul görmesi bir takım insan hakları metinlerinde

¹ Montesquieu'nun düşünce ve ifade özgürlüğü alanlarının gereksinimi ve toplumsal gelişim açısından önemine ilişkin görüşleri için bkz; Kavra, 1989, ss. 75-83.

bu hususa yer verilmesiyle anlamlı hale gelmiştir.

3 Eylül 1953'te yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi demokratik sistemlerin devamlılığı bakımından gerekli olan hürriyet alanlarını güvence altına alan bir metin özelliği taşımaktadır. Avrupa düzeninin anayasası olarak beliren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Avrupa Konseyi üyesi devletler nezdinde kabul edilmiş; Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948'de kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde belirtilen hakların etkin şekilde uygulanmalarını sağlamayı hedefleyen bir insan hakları normu olarak karşımıza çıkmaktadır (Selçuk, 1999, s. 17).

İnsan hakları ile özgürlük sahalarının korunması ve geliştirilmesi, hukukun üstünlüğü ve özgürlük alanlarına saygı konularında ortak bir mutabakat zemini olarak beliren sözleşmenin, ifade özgürlüğüne yer veren 10. maddesi, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 19. maddesinden kaynağını almaktadır:²

"Herkesin görüş sahibi olma ve ifade özgürlüğü hakkı vardır; bu hak, müdahale olmaksızın bir görüşe sahip olma, herhangi bir iletişim aracı ile ve kaynağı ne olursa olsun bilgi ve düşüncenin araştırılması, elde edilmesi ve yayılması özgürlüğünü içerir."

Bu bağlamda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesi ifade özgürlüğüne ve bu özgürlüğün sınırlama rejimine dair şu hükümlere yer vermiştir:³

"Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamları tarafından müdahale edilmeksizin ve ulusal sınırlar dikkate alınmaksızın, görüş sahibi olma, bilgi ve düşünceleri edinme ve yayma özgürlüğünü içerecektir. Bu madde devletlerin yayıncılığı, televizyon veya sinema işletmelerini izin alma koşuluna bağlamasını engellemeyecektir."

Bu özgürlüklerin kullanımı, beraberinde ödev ve sorumlukları getirdiği için ulusal güvenlik, toprak bütünlüğü veya kamu güvenliği menfaatlerine, düzensizliğin veya suç işlenmesinin önlenmesi, sağlık veya ahlâkın korunması, başkalarının şöhret veya haklarının korunması, gizli olarak elde edilen bilgilerin açıklanmasının önlenmesi veya yargı organlarının otorite ve tarafsızlığının sürdürülmesi için yasa tarafından öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan formalitelere,

² "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi"nin tam metni için bkz; <https://www.tbmm.gov.tr/komisyoin/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> (Erişim tarihi: 16.12.2020)

³ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin tam metni için bkz; https://www.tbmm.gov.tr/komisyoin/insanhaklari/pdf01/IH_ve_Temel_Ozgurluklerin_Korunmasi.pdf (Erişim tarihi: 11.12.2020)

koşullara, kısıtlamalara veya cezalara tâbi tutulabilir.”

Sözleşmenin lafzı ile hakkın kapsamı kıyaslandığında oldukça dar bir içerik karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ifade özgürlüğüne ilişkin tanımı detaylandırabilmek açısından belirleyici olmaktadır. Sözleşmeyle düzenlenen ifade özgürlüğünün içeriği içtihat hukuku vasıtasıyla ete kemiğe bürünmüştür denilebilir.

Sözleşmenin 10. maddesi, ilk fıkrasında özgürlük alanını tanımlamakta, ikinci fıkrasında ise ifade özgürlüğünün sınırlanmasına ilişkin meşru zemini ortaya koymaktadır.

Birinci paragraf, ifade özgürlüğünün kapsamını aktarmaktadır: Görüş sahibi olabilme, bilgi alabilme, bilgiyi aktarabilme.

Bir görüşe sahip olabilme, ifade özgürlüğü kapsamındaki diğer özgürlüklerin ön koşuludur. İlgili maddenin sınırlamaları içeren ikinci fıkrasındaki kriterleri uygulanamaz kılan mutlak bir korumaya sahiptir. Bu hakkın mutlak şekilde sınırlanması demokratik toplum felsefesi ile bağdaşmayacaktır.

Bu özgürlüğün yokluğunda demokratik bir yönetsel yetiye erişilmesi ve seçimlerin serbest şekilde gerçekleşmesi söz konusu olmayacaktır (Trager ve Dickerson, 1999 s. 116) Bilgi alarak görüş sahibi olunabilmesi, ardından da bu görüşlerin ifade edilebilmesi iktidarların eleştirilmesine olanak tanıyan bir realitedir. Bu yeterlilikler demokratik toplumun temelini şekillendirmektedir. İfade özgürlüğü, insanın gelişmesinin asli sağlayıcılarından olan demokratik toplum yaklaşımının yapı taşlarından (Schauer, 1982, s. 43).

Bilgiyi aktarabilme özgürlüğü, bilgi alma özgürlüğünün tamamlayıcısıdır. Bilgi alma, edinilebilen tüm kaynaklar vasıtasıyla bilgiye ulaşma hakkını içerir. Bilgi edinme özgürlüğü hem yazılı basını hem de yayıncılık yapan basın kuruluşları ve çalışanlarını sürecin içerisine çekmektedir. Devletler yayıncı ile alıcı arasına girmemeli, bilginin aktarılmasına ve yayılmasına müdahil olmamalıdır (Sunay, 2001, ss. 52-53)

İfade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü gibi diğer hakların da kurucu unsurudur. İlgili özgürlük sahaları ifade özgürlüğünün farklı biçimlerde kullanılması noktasında tezahür etmektedir. Toplanma özgürlüğü, bir kanaatin gösteri yürüyüşü ya da toplantı düzenleme gibi yöntemlerle aktarılmasını korumaktayken, örgütlenme özgürlüğü kişilerin bir amaç doğrultusunda bir araya gelmelerine ve faaliyet yürütmelerine imkan tanımaktadır (Sunay, 2001, s. 53)

Kapsadığı güvence alanından farklı olarak ifade özgürlüğü, kişisel yaşam alanlarının korunması, dine saygı ve ahlaki değerler gibi sözleşme kapsamındaki bir takım haklarla çatışma ihtimalini de içermektedir. Böyle bir tezatlık meydana geldiğinde, bir hakkın diğer hak üzerindeki pozisyonunu belirlemek adına bir denge oluşturulmalıdır. İfade özgürlüğü ile karşı karşıya gelen hakların dengelenmesinde çalışmamızın ikinci kısmında üzerinde duracağımız meşru amaç kriteri sürece dahil edilmekte ve ölçütlerin ağırlığına göre bir karar mekanizması geliştirilmektedir. İfade özgürlüğü çatısı hakka içerik temelli bir sınırlama getirmemeyi uygun görmüştür. Bu yaklaşım çerçevesinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi aldığı kararlar ile ifade özgürlüğünün boyutlarını irdeleme gereği duymuş; siyasi ifadeler, sanatsal içerikler, dini ve ahlaki değerleri ayrı ayrı değerlendirmiştir (Prager ve Oberschlick v. Avusturya, 1995).

İfade Özgürlüğü Kapsamında Korunan Özgürlük Alanı

Siyasi İfadeler: Siyasi, felsefi, dini, ahlaki, sanatsal, ticari ya da ekonomik çok sayıda farklı alanda, edinilmiş olan bilgileri eleştirel gözle özümseme, doğru olduğuna inanma evresi, bir görüşü seçebilme ve tercihte bulunabilme süreci, bir kanaatin oluşması ve bunun dış dünyaya yansıtılabilmesi hadisesi diğer bir çok özgürlüğün ön koşulu olarak değer görmektedir ki, ifade özgürlüğünün en etkin ve en değerli kısmı düşüncenin paylaşılması noktasında kimlik bulmaktadır. İfadenin ortaya koyulması hakkına paralel olarak, birey kendi iç dünyasında oluşan düşüncüyü açığa vurabilmektedir. İfade özgürlüğü için bilgi edinmeye dair özgürlük alanı yetmemekte, fikirlerin baskı altında kalmaksızın açıklanabilmesi de mümkün olmalıdır. Devlet ile bireyin karşı karşıya geldiği mesele de, ifadenin hangi serbestlik düzeyinde aktarılabilceği noktasıdır (Sunay, 2001, s. 56).

Demokrasilerde idarenin, fikirlerin yayılmasını engellememesi şeklinde bir negatif; başkalarının bu fikirlere ulaşmasını sağlayacak imkan alanını sağlaması gibi bir de pozitif sorumluluğu olduğunun altı çizilmelidir (Doğru, 2013, s. 356). Bilgi ve fikir alıp verme özgürlüğü; haber ve bilgilerin araştırılması, bulunması, derlenmesi ve serbest şekilde ulaşılarak öğrenilebilmesini kapsamaktadır ve ifade özgürlüğünün hammaddesini oluşturur. Tam da bu noktada farklı kanaatler arasında mücadelenin mümkün kılınmasına hizmet eden, rekabet ortamını doğuran bir unsur olarak ifade özgürlüğü karşımıza çıkmaktadır. İfade özgürlüğü iki temel amaca hizmet etmektedir. Kişilerin bireysel olarak gelişimini sağlamakta ve toplumsal bazda demokrasinin gelişimine ilişkin etkin bir rol üstlenmektedir.

İfade özgürlüğü bir noktada eleştiri özgürlüğünün korunmasını hedeflemektedir ki, bu noktada karşımıza çıkan temel eleştiri konularının başında siyaset sahnesine ve siyasi kanaatlere ilişkin farklılık arz eden fikirlerin beyan edilmesi gelmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında siyasi nitelik barındıran ifadeler ağırlıklı bir yere sahiptir. Mahkeme, siyasi tartışma özgürlüğü “tüm demokratik sistemlerin temel ilkesidir” şeklindeki yorumuyla siyasi ifade özgürlüğüne diğer ifade türlerine kıyasen daha güçlü bir anlam yüklemektedir. Hükümetler yalnızca yasama ve yargı mekanizmalarınca denetlenmemelidir, hükümetlerin kamuoyu tarafından da denetlenmesi şeffaf yönetim anlayışı bakımından önemlidir.⁴

Hükümetler bir yandan eleştirilere hoşgörü ile yaklaşmalı, bir yandan da öngördükleri sınırlayıcı önlemlerin ifade özgürlüğü bağlamında caydırıcılığa sebep olmasına müsaade etmemelidir.

“Demokrasinin temel özelliklerinden biri, bir ülkenin sorunlarını şiddete başvurmadan, diyalog yoluyla çözüme olanağı tanımasıdır. Demokrasi ifade özgürlüğüyle gelişir. Siyasi bir grubun, yalnızca ülkede siyaset yapma biçimini tartışmayı ve demokratik kurallara uygun olarak herkesi tatmin edebilecek çözümler bulabilme amacıyla siyaset yapmak istediği için engellenmesi haklı görülmez (Lingens v. Avusturya, § 41).”

İfade özgürlüğü bağlamında, siyasi ifadelere ilişkin değerlendirmelerinde Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile paralel kararlar aldığını vurgulamak mümkündür. *“Siyasetçilere yönelik eleştirilerin makul sınırları, diğer kişilere göre daha geniştir. Siyasetçi, her sözünü ve eylemini halkın ve diğer siyasetçilerin denetimine açtığı için daha geniş bir hoşgörü göstermek zorundadır (Bekir Coşkun Başvurusu, 2015, § 64).”* Siyasi partilerin, sendikaların, dernek ve vakıfların, toplumsal sorunlarla alakalı gösteri düzenlemesi, yürüyüş yapması ya da benzer barışçıl yöntemlerle farkındalık oluşturmak suretiyle, dikkat çekme çabaları da ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmelidir.

İfade özgürlüğünün doğası gereği bu özgürlükten faydalanarak siyasi mekanizmaları tartışmak, eleştirmek, ileriye taşımak, şekillendirmek ya da o mekanizmalarda yer almak adına bir düşünsel temel ortaya koyan siyasetçiler, demokratik platformlarda kendilerine dair eleştiriler yapılabileceği, özel yaşamlarının takip edileceği bilinciyle hareket etmektedirler. *“Özel hayata ilişkin bilgilerin paylaşılması ve kişisel eleştiriler getirilmesi, ifade özgürlüğünün koruma alanına dahildir ve bu yaklaşım*

⁴ İfade özgürlüğü çatısı altında, siyasi ifadeler ve çoğulculuk bağlantısına ilişkin detaylı bilgi için bkz; İnceoğlu, 2011, ss. 86-105.

demokratik işleyiş içerisinde mazur görülmelidir (Prager ve Oberschlick v. Avusturya, § 29)."

Sanatsal İfadeler: İfade özgürlüğü siyasi, ahlaki, dini, ticari, kültürel, iktisadi çok sayıda ifadeyi içermesinin yanında, sanatsal içerik üreten kişilere de özgürlük alanı sağlamaktadır (Trager ve Dickerson, 1999 s. 30). Devlet, kişilere sanatsal özgürlük alanı yaratmalı, bu alana müdahale edildiğinde bu hakkın korunması ve ifade özgürlüğünün kullanılabilmesi adına tedbir almalıdır.⁵

Sanat temelli ifade özgürlüğü medeniyetin zenginleşmesi için hayati öneme sahiptir. Sanatsal ifadenin kapsamını ve özgürlük alanını da içeren en önemli düzenlemelerden biri Birleşmiş Milletler bünyesinde şekillendirilen Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 15. maddesidir:⁶ İlgili madde, kültürel yaşama katılma hakkına, bilim ve kültürün korunması, geliştirilmesi ve yayılması noktasında taraf devletlerin gereken özeni gösterme yükümlülüğüne vurgu yapmaktadır.

Kültürel, siyasi, sosyal ve bilimsel fikirlerin etkileşimini sağlayan, sanatsal ifade özgürlüğü çerçevesinde sanat eserleri yaratan ve sergileyen kişiler, demokrasinin gelişimi açısından önem arz eden görüşlerin yayılmasına katkı sağlamaktadırlar. Bu sebeple kamu gücünün sanatçının ifade özgürlüğüne set çeken müdahalelerde bulunmaması beklenmektedir. Ancak bu konfor alanına rağmen; sanatsal ifadelere siyasi ifadelerle kıyaslandığında daha az vurgu yapıldığı açıktır (Korkmaz, 2014, ss. 173-174).

Sanatsal ifadeler söz konusu olduğunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi müsamahakâr bir davranış kalıbı sergilemekte ve sanatsal içeriğin ifade biçiminden ziyade doğuracağı etki sahası üzerinden analiz yapmaktadır. Karataş / Türkiye kararında bir şiir kitabının şiddete çağrı algısı uyandıran içeriğine rağmen toplumsal etkisinin kısıtlı olacağını değerlendirerek ifade özgürlüğünün sınırları içerisinde kalındığını belirtmiştir (Karataş v. Türkiye, 1999, §§ 48-57).

Mahkeme, şiir kitabındaki üslubun saldırganlığını ve şiddete teşvik eder içeriğini doğrulamış; ancak eserin sanatsal niteliğinin öncelikli olarak değerlendirilmesi gerektiğini ve etki sahasının sınırlılığını vurgulamıştır.

⁵ İfade özgürlüğünün sanatsal boyutları ve uluslararası düzenlemeler hakkında detaylı bilgi için bkz; Başaran ve Karan, 2016, ss. 11-22.

⁶ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin tam metni için bkz; <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf> (Erişim tarihi: 12.12.2020)

Mevzubahis şiir kitabındaki ifadeler hükümete yönelik sert eleştirileri itibariyle bir siyasi ifade olarak da nitelendirilebilir. Bu noktada siyasi içeriğe sahip sanatsal ifadelerin geniş çaplı bir koruma alanına sahip olduğu belirtilebilir.

İfade özgürlüğünün sınırlanması suça teşvik ya da bir eylem çağrısına dair yoğun etki doğurabilecek durumlarda söz konusu olabilmelidir. Böyle bir etki söz konusu değilse ifadenin sınırlanması anlamını yitirmekte ve makul sebep ile orantısallık bağı ortadan kalkmaktadır. Bir kişinin ifadesinden kaynaklı olarak mahkeme önüne çıkarılması düşüncenin içeriğinden ziyade, ifade edilmesiyle birlikte kitleler üzerinde yarattığı etkiden kaynaklanmaktadır. Sanatsal ifade bu anlamda olumsuz bir etkiyi perçinlemiyorsa, sınırlama ifadenin içeriğine ilişkindir ve bu durum düşünsel boyuta dair olup sınırlandırılması mevzubahis dahi olmamalıdır.

Sanatsal ifade özgürlüğü sahasına ilişkin kısıtlayıcı tedbirler ele alındığında, ifade özgürlüğünün bir istisnası olarak değerlendirilebilecek sansür uygulaması öne çıkmaktadır ki, sansür sanatçının kontrol altına alınmasına yönelik bir vasıta (Trager ve Dickerson, 1999 ss. 107-108). Sansüre uğramış bir eser bir anlamda sansürü uygulayan otorite tarafından dizginlenmektedir (Yayıntaş, 2012, s. 74). Kamu otoritesinin ifade özgürlüğüne ilişkin bu şekilde bir müdahalede bulunması durumunda sanatı ve sanatçıyı kontrolünde tutma düşüncesi yatmaktadır ki, sanatçılar üzerinde bir kaygı ortamı oluşturularak eserlerinin ele alınış biçimi ve ifade edilmiş yöntemleri üzerinde önleyici önlemler alınması amaçlanmaktadır.

Sanatsal ifadelere ilişkin özgürlük alanlarının sınırlandırılması noktasında, idari makamlara dar bir takdir kabiliyeti bırakılmıştır. İdari kurumlar ya da yargı organlarıncı, sanatın yöntemine ve içeriğine yapılacak müdahaleler sanatçıların eser verme isteklerini sınırlandıracaktır. İfade özgürlüğünün asıl, sansürün istisnai bir durum olduğu demokratik rejimlerde sanatçılara sunulan özgürlük ortamının bir zenginlik arz edeceği açıktır.

Dini ve Ahlaki Konularla İlgili İfadeler: İfade özgürlüğü bağlamında değerlendirilmesi gereken alanlardan biri de dini ve ahlâkî ifadelerdir. Din ve inanca dayalı kanaat, insanların kimliğinde, sadece manevi boyut olarak değil, aidiyet hissi katarak ve sosyal uyumu sağlayarak da güçlü bir rol oynamaktadır. Bu değerler ışığında kişi kimliğini ifade etmekte, yaşayış biçimini, ahlak anlayışını ve sosyal ilişkilerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda ifade özgürlüğünün dini ve ahlaki konulara ilişkin alanı,

özgürlük sahasının tarifini yapmak ve gri bölgeleri ortaya koymak açısından önem taşımaktadır.

İfade özgürlüğü açısından, inanç özgürlüğünün derinliğini ortaya koyabilmek, nerede başladığını ve nerede tamamlandığını tartışabilmek adına dini özgürlüklerin içeriği irdelenmelidir. İçsel boyutu itibariyle din özgürlüğü, bireyin hür bir şekilde değiştirilebilir inanç ve ahlak tercihlerine sahip olabilmesidir. Dışsal boyutunda ise bireyin toplum içindeyken inancının gerektirdiği çerçevede bir yaşam sürebilmesi, inancına dair zorunlu gördüğü unsurları hayata geçirebilmesi öne çıkmaktadır.

Dinini ifade etme ve inancı gereği yaşayabilme özgürlüğüne sahip bireylerin, inanç dünyalarına karşı sert eleştiriler yapılması hatta düşmanca bir yaklaşım ortaya konulmasını hoşgörü ile karşılamak çoğulcu toplum yapısının gereğidir (İnceoğlu, 2011, ss. 88-89). Nefret söylemi içermemek ve başkalarının hak ve özgürlüklerine zarar vermemek kaydıyla, din ve ahlaki değerler noktasında ifade özgürlüğü geniş çaplı bir yorum alanı içermektedir. Ancak hangi ifade biçiminin nefret içerikli ya da başkalarının haklarına zarar verecek bir yaklaşımı bünyesinde barındırdığı yargı organı kararlarınca ortaya koyulmaktadır.

Otto Preminger Institute / Avusturya kararında, dine yönelik hakarete varan söylemler ile ifade özgürlüğü arasındaki sınıra dair tespitler yapılmıştır (Otto Preminger Enstitüsü v. Avusturya, 1994). Otto Preminger Institute, Katolik inanç kültürünün aşırılıklarına vurgu yapan “Cennetteki Konsey” isimli filmin gösterimi için çalışmalar gerçekleştirmiş, davetiye, afiş bastırılmış ve bir takım harcamalar yapmıştır. Innsburck Piskoposluğu tarafından yapılan başvuru çerçevesinde, filmin gösterimine müdahale edilmiş, ilgililer aleyhinde halkın inancını aşağılama suçundan soruşturma başlatılmıştır. Innsburck Bölge Mahkemesi ifade özgürlüğüne ilişkin sınırların dışında kaldığı gerekçesiyle filme el konulması kararını almıştır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ilgili davada, ifade özgürlüğünün kullanılmasının belirli sorumlulukları içerdiğini ve başkalarında rahatsızlık yaratan, toplumsal alana ve entelektüel sahaya katkısı olmayan tartışmalara girilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. İnanç temelli hususlarda ortak bir kanaatin hasıl olmadığını ifade ederek; yasama, yürütme ve yargı organlarının insanların inançlarından dolayı incinme ihtimallerinin bulunduğu konularda takdir yetkisine sahip olduğunu ifade etmiştir. Kararında, takdir kabiliyetinin sınırsız olmadığını, ifade özgürlüğü alanındaki sınırlamaların orantılı şekilde cereyan etmesinin lüzumunu da ortaya koymuştur. Mahkeme kararında, inanç sahibi kişilerin dinlerine karşı bir saldırıya sessiz kalındığı şeklinde bir algıya

kapılmaması adına idari kararı ve ulusal mahkeme kararını yerinde bulmuş ve filmin gösterilmesinin engellenmesinin ifade özgürlüğüne aykırılık teşkil etmediğini ifade etmiştir.

Dini değerler ve ahlaki hassasiyetler noktasında Avrupa’da bir standardın olmamasından dolayı devletlerin takdir alanı geniş tutulmaktadır.

“Her bir ülke hukukunun ahlâkî gereklere dair bakış açısı, özellikle konu hakkındaki görüşlerin hızla değiştiği günümüzde zamana ve mekana göre değişmektedir. Devlet makamları ülkelerinin esaslı güçleriyle doğrudan ve sürekli ilişkide bulunmaları nedeniyle, ahlâkî gereklerin tam içerikleri ve bunları karşılamak için öngördükleri bir sınırlamanın gerekliliği hakkında görüş bildirirken, uluslararası bir yargıçtan daha iyi durumdadırlar (Handyside v. Birleşik Krallık, 1976, § 48).”

Kişilerin din ve inançlarını ifade ettikleri zaman dilimlerinde eleştiriye karşı karşıya kalmaları doğaldır. İnanırları değerlerin başkaları tarafından reddedilmesi, ters istikamette birtakım fikirler ortaya koyulması, hakarete varmadığı takdirde hoşgörüle karşılanmalıdır (Aydın Tatlav v. Türkiye, 2006, § 27). Bu konuyla ilgili olarak, Giniewski / Fransa davasında, Katolik Kilisesi’nin Yahudi soykırımındaki tepkisizliğinin Hitler’e cesaret verdiğini vurgulayan bir makalenin, tarihi olayları bilimsel bazda irdelemeyi amaçladığı ve farklı bakış açılarının geçmişteki olayların aydınlatılması noktasında önem taşıdığına vurgu yapılarak, ilgili yazının dine hakaret içermediği şeklinde karar alınmıştır (Giniewski v. Fransa, 2006, § 51).

Dini değerlerin yanında şüphesiz ahlâki alana ilişkin olarak da “genel ahlâk” ekseninde içtihatlar ortaya koyulmaktadır ki, aktarılan düşüncelerin ifade özgürlüğü sınırları içerisinde kalması özgürlük alanlarının çatışmaması adına önem kazanmaktadır. Şüphesiz toplumdan topluma farklılık gösteren değer yargıları sebebiyle ifade özgürlüğü ve ahlâki değerler arasındaki ince çizginin belirlenmesi bir takım zorluklar içermektedir. Bu noktada gerek sözlü gerekse yazım diline ilişkin ifadeler, sanatsal içerikler, kültürel etkinlikler ve eylemler, farklı kanaattaki kişilerin hakları üzerinde oluşturdukları baskı ya da ahlâki değerlerini kırılganlığı noktasında içtihatlarla değerlendirilmektedir.

Birtakım ifadeler belirli bir ahlâki görüşe sahip kişilerce nahos karşılanabilmekte ve bir infial unsuru olarak kabul görebilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ahlak müessesesine dair verdiği kararlarda genel ahlâkın korunması ilkesi paralelinde ortaya çıkan müdahaleleri, makul sınırlar içerisinde ele almaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, hayvanlarla cinsel ilişkinin resmedildiği ve halkın

tümüne açık olan “Fri-Art 81” isimli sergide, resimlere el konulmasına ilişkin kararı değerlendirmiş ve hukuka aykırılık görmeyerek genel ahlaka ilişkin sınırlarını ortaya koyar nitelikte bir değerlendirme yapmıştır. Yaş sınırı olmaksızın herkese açık bir sergi salonunda ortaya koyulan bu sanat anlayışının özellikle cinselliği tanımayan küçükler açısından yaratabileceği sakınca ilgili mahkemenin aldığı kararı haklı kılar nitelikte olarak değerlendirilmiştir (Müller ve Diğerleri v. İsviçre Kararı, 1988). İşte bu noktada ifade özgürlüğü alanının mutlak bir korumaya tabi tutulmadığı ve belirli sınırlar çerçevesinde değerlendirildiği gerçeğine ulaşılmaktadır. Çalışmamızın devamında ifade özgürlüğünün koruma kapsamının dışında kalan alan ve sınırlılıklar ele alınacak, ifade özgürlüğünün çerçevesi üzerinde durulacaktır.

Koruma Kapsamı Dışında Kalan İfadeler

Bireysel ve toplumsal gelişim ifade özgürlüğünün kullanım kabiliyetiyle doğrudan ilişkilidir. Demokrasinin ve hukuk devletinin güç kazanması, toplumsal yaşamda önem arz eden standartların geliştirilmesi ile ifadenin önündeki engellerin kaldırılması arasında bağlantının varlığı açıktır. İfade özgürlüğü ile aslında eleştiri özgürlüğünün korunması hedeflenmektedir ve söylem ya da eylemlerin içeriğindeki eleştiri dozu bir takım sert ifadeleri de içerebilmektedir. Bahsi geçen özgürlüğün kapsam alanındaki kinayelerin ya da eleştirinin dozu belirli bir noktaya kadar kabul edilebilir niteliktedir.

Tüm haklarda olduğu gibi ifade özgürlüğünün kullanılması noktasında da diğer bir takım haklarla karşı karşıya kalınması hatta bir çatışma zemininin doğmasından bahsedilebilir. Bazı hakların kullanılması durumunda kamu otoritesi ile çatışılması söz konusu olabilmekte, bazılarında ise bireyler karşı karşıya gelebilmektedir. İfade özgürlüğü açısından konuya yaklaşıldığında, özellikle nefret içerikli ya da şiddeti teşvik eden ve öven ifadelerin sınırlar içerisinde algılanmasının söz konusu olamayacağı belirtilebilir (Trager ve Dickerson, 1999 ss. 158-159). Nefreti teşvik eden ifadeler içerisinde, ırk, dil, din, cinsiyet ve kimlik gibi farklılıklar içerebilen bir takım değerlere yönelik olumsuz eylem ve söylemler konumlandırılabilir (Uygun, 2011, s. 140).

Bu şekilde sınır aşan ifadeler özellikle iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişime paralel olarak geniş kitlelerle kısa zaman dilimlerinde buluşturulabilmektedir. Bu noktada, öncelikli olarak ifade özgürlüğünün kapsamı değerlendirilmeli, ardından ifadenin hangi çerçevede sınırlanması gerektiği konusu ele alınmalıdır ki, bu gri zemin bir takım zorlukları içermekte ve hakkın daraltılması esnasında öze dokunmadan bir

müdahale alanı yaratılmalıdır.

İfade özgürlüğü; çoğunluk gibi düşünmeme özgürlüğünü, yani egemen görüşü sorgulamayı ve bunlara ters düşünceleri açıklayabilmeyi içermektedir. Ancak bu yaklaşım, her düşüncenin düşüncüyü açıklama özgürlüğü kapsamında kabul edilebileceği anlamına gelmeyecektir. Örneğin, bir kimsenin doğrudan kişiliğine yönelik, şeref ve onur kırıcı, müstehcen, düşünce açıklamaları gerek ulusal gerekse uluslararası mevzuatta ifade özgürlüğü dışında tutulmuştur (MacKinnon, 1993, s. 47). Ceza hukuku bağlamında suç kabul edilmiş olan hakaret niteliği taşıyan düşünce açıklamaları da bu özgürlük kapsamında düşünülemez.

Toplum tarafından ya da idari kurumlarca nahoş şekilde algılanan düşüncelere, nefreti körüklediği, şiddeti övmediği ve silaha başvuracak nitelikte kitlesel telkinler içermediği müddetçe sınırlama getirilmesi beklenmemektedir. Ancak bu kritik eşiği aşan ifadeler eleştiri sayılmamakta dolayısıyla koruma görmemektedir. Nefret içerikli kelimeler, genel ahlâk yaklaşımından farklı olarak, ifade özgürlüğü çerçevesinde doğrudan sınır ihtiva eden kapsamda yer almamaktadır; ancak nefret bazlı yaklaşım ve söylemler bir takım sınırlamalarda gerekçe olarak nitelendirilebilmektedir. Özellikle, ırkçılığı öven, bir etnik kimliği yücelterek diğerlerini aşağılayan, faşist ideolojinin yayılmasını teşvik eden yaklaşımların sınırlanmasını, ifade özgürlüğü açısından meşru görülmektedir (Uygun, 2011 s. 142).

İfade özgürlüğüne ilişkin koruma alanının dışında kalan söylemlerin çerçevesini oluşturan metinlerden bir tanesi, Birleşmiş Milletler bünyesinde hazırlanan ve 1969 yılında yürürlüğe giren, “Her Türlü İrk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”dir. Metnin giriş kısmı ayrımcılığın engellenmesine ilişkin genel hatları belirlerken, 4. madde doğrudan ifade özgürlüğüne ilişkin alanın sınırlarını ortaya koyar niteliktedir.⁷

Giriş metni, “...Birleşmiş Milletlerin amaçlarından biri olan herkesin evrensel insan haklarına ve temel özgürlüklerine, ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımı yapılmaksızın saygı gösterilmesinin geliştirilmesi ve desteklenmesi doğrultusunda faaliyette bulunmayı taahhüt ettiklerini...” işaret etmektedir.

Sözleşmenin 4. maddesinde ise, ırkçı nefretin ve ayrımcılığın önüne geçilmesi adına tüm devletlerin birlikte çalışması gerekliliği ifade

⁷ “Her Türlü İrk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin tam metni için bkz; https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604750.pdf (Erişim tarihi: 16.12.2020)

edilmekte; renk ya da ırk ayrımı üzerine söylem geliştiren yapılara ilişkin tedbir alınması hususuna vurgu yapılmaktadır.

Birleşmiş Milletler bünyesinde hazırlanan ve 1976 yılında yürürlüğe giren, “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin de gerek giriş bölümünde gerekse 20. maddesinde, insanların doğuştan eşit olduğu ve ırksal ya da dinsel nefreti körükleyecek ifadelerden kaçınılması, ayrımcılık üzerine bina edilmiş düşmanca yaklaşımlardan uzak durulması vurgusu kuvvetli bir şekilde ifade edilmiştir.

“Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, “Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme” ve “Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme” birlikte düşünüldüğünde; şiddeti teşvik edecek, bir grubu mağdur edecek, nefret iklimi yaratabilecek yaklaşımlar ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirilmemektedir. Devletin bu alanda ifade özgürlüğüne müdahale etme yükümlülüğünde olduğu açıktır.

İfade Özgürlüğüne Yönelik Sınırlama Ölçütleri

Genel Hatlarıyla Sınırlama Rejimi

Düşüncenin oluşabilmesi ve ifade edilebilmesi; kişinin bilgiye ulaşabilmesi, seçtiği bilgileri aktarabilme kabiliyetine sahip olması ve bu paralelde hukuksal güvencelerin bulunmasıyla mümkündür. Şüphesiz bunlara uygun davranış sergileyebilme kabiliyeti de kişilere tanınmalıdır. Bu bağlamda, günümüz demokrasilerinde ifade özgürlüğü kritik bir önem arz etmektedir.

İfade özgürlüğü özgür bir toplumsal dinamik ortaya koyabilmenin temel taşlarından biri olarak belirlemektedir. Ancak özgür ülkelerde dahi tüm ifadelerin mutlak bir hürriyete sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. İfade özgürlüğünü içselleştirmiş coğrafyalarda dahi hangi söylem ve davranışların koruma altında olacağı, hangisinin cezalandırılacağı, haklar arasındaki dengenin nasıl konumlandırılacağı soruları gündeme gelmektedir (Arslan, 2003, ss. 55-56).

Her hak gibi ifade özgürlüğünün de sınırları mevcuttur. Netice itibarıyla birtakım ifadeler norm alanın dışında kalmakta ve belirli kıstaslar çerçevesinde sınırlandırılabilir. Belirtilmesi gerekir ki, modern siyasal toplum yapılarında “sınırsız özgürlük” anlayışı geçerlilik arz etmeyen bir ütopyayı yansıtmaktadır. Bu minvalde çoğulculuktan taviz vermeden, sınırlandırılmış takdir alanları çerçevesinde, ölçülebilir dayanaklarla ifade özgürlüğü sınırlanabilir (İnceoğlu, 2011, s. 90) Tam

da bu noktada önem arz eden husus, çalışmamızın da temel konusunu oluşturacak şekilde, uluslararası sözleşmelerle çerçevesi çizilmiş meşru sınırların aşılmasıdır.

Farklılıkların ve düşüncelerin kaygılardan bağımsız şekilde aktarılabilmesi, özgürlüklerin güvence altında olduğu siyasal ortamlarda mevzubahis olabilmektedir. Düşünce ve kanaat özgürlüğü çekirdek alanı oluşturmaktadır; ancak kanaatin dış dünyaya yansımaları, etki doğurması ve nesnelleşmesinden itibaren doğan ifade özgürlüğü sınırları olan bir haktır (Hafizoğulları, 2004, s. 89). Sınırlamanın sınırları olarak anılabilecek şekilde, ulusal ve uluslararası metinler detaylı düzenlemeler içermektedir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası belgeler ifade özgürlüğünü demokratik toplumun merkezinde konumlandırmış ve kamunun ortak menfaatlerini göz önünde bulunduracak şekilde ölçülülük ve öze dokunmama anlayışından hareketle daraltılmış sınırlama gerekçeleri ortaya koymuştur (Gölcüklü, 1996, ss. 326-327). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 17. maddesi *"Bu sözleşmedeki hiçbir hüküm, bir devlete, topluluğa veya kişiye, sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerin yok edilmesi veya bunların sözleşmede öngörülmüş olandan daha geniş ölçüde sınırlandırılmalarını amaçlayan bir etkinliğe girişme ya da eylemde bulunma hakkı verdiği biçiminde yorumlanamaz"* ifadesiyle sınırlama ölçütlerinin dar şekilde yorumlanmasını irdelediği gibi ifade özgürlüğünün de diğer özgürlük alanlarına sirayet etmeyecek şekilde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Sınırlandırmalara ilişkin tanımlar kurgulanırken, sınırlama gerçekleştirilirken maddeler arasındaki üstünlük müessesesi üzerinden değil, somut ve ölçülebilir kriterler üzerinde hareket etmek doğru olacaktır ki, somut hukuksal zemin sağlanabilmiş olsun.

Devletler ifade özgürlüğüne dair her türlü müdahaleyi belirli kriterler dahilinde ve meşru amaç doğrultusunda gerekçelendirmek durumundadır. Bununla birlikte bir ifadenin sınırlanabilmesi adına gerekçelendirme yeterli değildir; ifadenin türünün ve ifadeyi yayan mekanizmalar ile ifadenin muhatabı olan kitlenin de ortaya koyulması gerekmektedir.

İfade özgürlüğü ödev ve sorumlulukları birlikte içermektedir ki, bu durum hakları düzenleyen diğer hükümler açısından mevzubahis değildir. Görevlerinin yanında önemli sorumluluklar da taşıyan meslek grupları açısından, ifade özgürlüğünün kullanılması noktasında dikkatli bir davranış kalıbı beklenmektedir. Engel ve Diğerleri / Hollanda davasında, Hollanda bürokrasisinde görev yapan üst düzey yetkilileri yeren bir gazetenin askerlerce dağıtımına ilişkin yasak Mahkeme tarafından meşru bir müdahale şeklinde kabul görmüştür. Mahkeme ilgili askerlerin "ifade

özgürlüğünden mahrum bırakılmasının değil, bu özgürlük anlayışının ilgililerce kötüye kullanılmasının cezalandırılmasının söz konusu olduğunu; hakkın özüne dokunulmasının mevzubahis olmadığını” da eklemiştir (Engel ve Diğerleri v. Hollanda, 1976).

Hadjianastassiou / Yunanistan davasında, bir kamu görevlisi, gizli bilgileri kamuoyuna açıklamakla suçlanmıştır. İlgili kamu görevlisi bir mühimmatla ilintili teknik nitelikte bazı bilgilere ilişkin olarak basın vasıtasıyla açıklamalarda bulunmuş, soruşturma ve kovuşturma sürecinin ardından ulusal güvenliğe zarar verici davranışından dolayı hapis cezasına çarptırılmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, memurun ifade özgürlüğüne müdahalede bulunulduğunu vurgulamış; ancak müdahaleyi meşru çerçevede değerlendirerek haklı bulmuştur.

“Askeri hayata ilişkin özel koşulları ve öngörülen görev ve sorumlulukları dikkate almak gerekir. Başvurucu deneysel bir füze programından sorumludur ve görevlerini yerine getirmesine ilişkin hususlarla bağlantılı şekilde sadakat yükümlülüğü altındadır (Hadjianastassiou v. Yunanistan, 1992).”

İfade özgürlüğü evrensel bir norm olarak sadece düşünsel ve fikri hayata ilişkin nitelendirmeler içermemektedir; sözleşmeden kaynaklı diğer hakların korunması noktasında da kritik bir önem arz etmektedir. Sözleşme ifade özgürlüğünü yukarıda belirttiğimiz şekliyle iki ayrı düzlemde değerlendirmektedir. İlk kısım tanım bazında bir ilkeyi ortaya koyarken; ikinci kısım, ifade özgürlüğüne müdahalelere ilişkin meşru zemini ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Bu noktada sınırlamanın hangi kriterler çerçevesinde yapılmasının meşru olacağı ve hukuka uygunluk açısından özel sınırlama nedenleri ele alınacaktır.

Üç Aşamalı Test

İnsan haklarına dair sınırlama rejiminin çizgilerinin net bir şekilde tespit edilmesi özgürlüklerin korunması açısından önem taşımaktadır. Sınırlamaya dair tesis edilen rejim; özgürlük alanlarının ne gibi koşullarda, ne şekilde ve hangi ölçüde sınırlanacağını belirlemek açısından önemlidir. Uluslararası sözleşmelere uygun şekilde formüle edilmiş bir sınırlama sistematigi, bir hakkın sınırlanması noktasında idarenin takdir yetkisine dair marjları belirgin hale getirecek, bireyler açısından güven oluşturacak bir durumu ortaya koyacaktır. İşte bu noktada sınırlamanın da sınırlarına vurgu yapmak önem taşımaktadır.

Üç aşamalı test ifadesi, sözleşme çerçevesinde güvence altına alınmış özgürlüklere yönelik olan ihlallere ilişkin iddiaları incelerken benimsenen

usulü ortaya koymak amacına yönelik olarak belirlenmiştir (Salihpaşaoğlu, 2020, s. 156). İfade özgürlüğüne ilişkin sınırlanma kriterleri, kapsam ve uygulama alanlarını belirleyecek şekilde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi tarafından ortaya koyulmuştur. Sınırlama rejimine dair Sözleşme çerçevesinde benimsenen yaklaşım 10. maddenin ikinci fıkrasında ifadesini bulmaktadır. "...ulusal güvenlik, toprak bütünlüğü veya kamu emniyeti menfaatlerine, düzensizliğin veya suç işlenmesinin önlenmesi, sağlık veya ahlâkın korunması, başkalarının şöhret veya haklarının korunması, gizli olarak elde edilen bilgilerin açıklanmasının önlenmesi veya yargı organlarının otorite ve tarafsızlığının sürdürülmesi için yasa tarafından öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan formalitelere, koşullara, kısıtlamalara veya cezalara tabi tutulabilir."

Sözleşmenin denetim mekanizmasını oluşturan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ifade özgürlüğüyle ilintili sınırlamaları ele alırken, sadece 10. maddedeki ölçütler ile sınırlı kalmamakta, sözleşmenin "özel hayata saygıyı düzenleyen 8. maddesi", "düşünce, vicdan ve din hürriyetini düzenleyen 9. maddesi" ve "toplantı ve dernek kurma hürriyetini düzenleyen 11. maddesi"ndeki hükümlerin ortak kümesi üzerinden üç koşuldan oluşan bir değerlendirme yapmaktadır (Eren, 2004, s. 183).

Kamu otoriteleri üç koşulu aynı anda gerçekleştirerek ifade özgürlüğüne müdahale edebilir: Sınırlama yasayla öngörülmüş olmalıdır, sınırlama demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olmalıdır, sınırlama meşru bir amaca yönelik olmalıdır (Gölcüklü ve Gözübüyük, 1996, ss. 372-373)

Yukarıda belirtildiği şekliyle, ifade özgürlüğü sınırlamalardan muaf değildir. Ancak, sınırlandırmalar bir denetime tâbidir. Ulusal mevzuata uygun olan müdahalelerin, sözleşmenin 10. maddesini ihlal etmemesi adına yukarıda belirttiğimiz üç koşulu taşıması gerekir ve ilgili ölçütler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince katı şekilde yorumlanmaktadır.

Komisyon, The Sunday Times / Birleşik Krallık davasında, şu hususa vurgu yapmıştır:

"Sınırlamalara ilişkin ölçütlerin katı yorumlanması prensibinde, maddenin genel ifadeler içermesi bazı zorluklara sebep olmaktadır. Katı yorumlanma, herhangi bir sınırlamanın temelinde istisna maddesinde zikredilenler haricinde ölçütler kullanılmaması ve bu ölçütlerin de dilinin alelade anlamının ötesine geçecek şekilde değerlendirilmemesi anlamına gelmektedir (The Sunday Times v. Birleşik Krallık, 1979, § 65)."

Mahkeme ya da komisyon üç ölçüte uygun şekilde bir müdahalede bulunulduğunu müşahade ettiğinde, kamu otoritesinin sınırlamaya ilişkin tutumu meşru olarak değer görecektir. Müdahale noktasında ilgili üç ölçütün birlikte dikkate alındığını ispat yükü devlete aittir. Mahkeme, üç ölçütü yukarıdaki sıra dahilinde değerlendirmekte ve kamu otoritesinin bu şartlardan birini dahi atladığını tespit etmesi halinde, sınırlamanın ifade özgürlüğü hakkının ihlali anlamına geleceğini belirtmektedir. İfade özgürlüğüne ilişkin müdahalenin yasal çerçevede olması, meşru amaçlar dahilinde değerlendirilmesi ve demokratik toplum düzeni açısından gereklilik arz etmesi beklenmektedir.

Hukuken Öngörülmiş Olma Ölçütü: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10. maddesinin ikinci fıkrasında düzenlenen müdahale süreçlerinin birincil şartı, sınırlamanın yasalar dahilinde öngörülmesi olmasıdır. Sınırlama müessesesinde öne çıkan bu ölçüt, esasen hukuki dayanak denetimi niteliğindedir. Bu ölçüt çerçevesinde ifade özgürlüğüne yapılacak müdahalenin ilgili devlet yasalarınca önceden belirlenmiş bir temele oturması gerekmektedir (Salihpaşaoğlu, 2020, ss. 157-158).

Hukuken öngörülme noktasında bir hukuk kuralının varlığı tek başına kâfi değildir. Yasayla belirlenme hususu, yasaların ulaşılabilirliği ve öngörülebilirliğiyle de ilgilidir. Uygulamada olan kuralları bireylerin biliyor olması ya da konuyla ilgili bilgiye engelle karşılaşmadan kolaylıkla erişebiliyor olmaları ulaşılabilirlik kriterini ortaya koyar. Öngörülebilirlik ise, kuralların bireylerin davranışlarını şekillendirmelerine imkan tanıyacak kadar sarıh olması, bireylerin davranışlarının sonuçlarını öngörebilmesidir.

Kayasu / Türkiye davasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi hukuken öngörülebilmeyle ilişkin şu yaklaşımı ortaya koymuştur: “Mahkeme, bireylere davranışlarını önceden ayarlama imkânı tanıyacak kadar açık ifadelerin sözleşmenin ilgili hükmü anlamında hukuk normu olarak kabul edilebileceğini hatırlatır. Hukuken öngörülebilirlik, aşırı bir katılığa yol açabilmektedir. Oysa hukukun değişime kendini uyarlayabilmesi gerekmektedir. Kanunlar, uygulanması pratik gerçekliğe bağlı, yoruma açık formüllerdir (Kayasu v. Türkiye, 2008).”

Sözleşmenin 8 - 11. maddelerinin içeriğinde vurgulanan yasa terimi maddi anlamda yasayı ifade etmektedir. Bu ölçütün sağlanması noktasında kuralın yazılı olması zorunlu değildir ve doğrudan yasama tarafından ortaya koyulmuş kurallara gönderme yapılmamıştır. Özgürlüklerin hangi usule ilişkin sınırlamalarla belirleneceği iç hukuk sorunudur ve sözleşmedeki yasa türü ne olursa olsun soyut norm koyan, düzenleyici

tasarruflardır.

Mahkeme, içtihat hukukunun da temel yasal gereksinimi sağladığını kabul etmektedir. The Sunday Times / Birleşik Krallık davasında, İngiltere’de uygulanmakta olan hukuk sisteminde “mahkemeye saygısızlık ile ilgili öngörülen kuralların yasa ile öngörülmüş olma gerekliliğini karşılayacak açıklıkta” olduğuna ve anglo sakson hukuktaki yazılı olmayan normların da sözleşmedeki yaklaşımla yasa olarak değer göreceğine işaret etmiştir (The Sunday Times v. Birleşik Krallık, §§ 47, 48).

Autronic AG / İsviçre davasında da uluslararası hukuk ilkelerinin yasa değerine vurgu yapan Mahkeme; kamu otoritesinin uluslararası hukukun iç hukukta doğrudan uygulanabilir nitelikteki kurallara dayanarak karar alabileceğini ve bu durumun sınırlamada kullanılan yasallık kriterini sağlayacağını belirtmiştir (Autronic AG v. İsviçre, 1990, § 61).

Leander / İsveç kararında, yasaların ulaşılabilirliği ve öngörülebilirliğine ilişkin önemli kıstaslar tespit edilmiştir:

“Yasanın öngörülebilir niteliğinin zayıf olabileceği ulusal güvenliği etkileyen alanlarda dahi mevzuatın bireylere hukuka aykırı hareketlerinin sonuçlarına ilişkin açık göstergeler sunması gereklidir. Maddi hukuk statüsüne sahip olmayan idari uygulamalar da, ilgililer içeriklerinden yeterince haberdar ise, dikkate alınabilir niteliktedir.

Kanunun uygulanması, ilgililerin incelemesine açık olmayan önlemlerden oluştuğunda, ilgili idari uygulama yerine kanunun kendisi, yetkili makam tarafından verilen takdir yetkisinin kapsamını belirtmelidir; bunun söz konusu önlemin meşru amacına uygun olarak, bireye keyfi nitelikteki müdahaleye karşı uygun koruma sağlamak için yeterli açıklıkta olması gerekir (Leander v. İsveç, 1987, §§ 60-67).”

İfade özgürlüğünün sınırlarını belirleyen normların, uluslararası hukuk kurallarının veya içtihatların erişilebilir olmaları kamuya açıklık açısından kritik bir öneme sahiptir. İlgili düzenlemenin yayımlanmış olması sorunu ortadan kaldırmakta ve erişilebilirlik sınavını geçmektedir; yayımlanmamış düzenlemeler ise kişiler bu düzenlemelerden haberdar olmadığı müddetçe erişilebilir olarak nitelendirilemeyecektir. Bu noktada yerel yargı organları, hukuksal bir normun, hukuken öngörülmüş olma kalıbını ne denli doldurabildiğini ve erişilebilirlik kabiliyetini titizlikle ele almalıdır. Aksi takdirde ifade özgürlüğü belirsiz kavramlarla sınırlandırılabilir ve kişiler hangi sınırlar dahilinde davranmaları gerektiğine ilişkin bir veri elde edemeyecektir.

Demokratik Toplumda Gereklilik Ölçütü: Sözleşmenin kabul edilebilir bulduğu siyasal anlayışın demokrasi olmasından kaynaklı olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 8-11. maddeleri arasında yer alan özgürlük alanlarına ilişkin sınırlamalar “demokratik toplum düzeninin gereklerine” uygun şekilde tasarlanmalıdır. Özgürlüklere yapılan müdahaleyi makul karşılayabilmenin tek yolu “demokratik toplum”dan doğan anlayıştır ki, demokratik toplum düzenine aykırılıklar içeren sınırlayıcı yaklaşımlar kabul edilebilir nitelikte değildir (Bıçak, 2003, ss. 270-271)

Demokratik toplumda gereklilik şartı uyarınca karar alabilmek adına yerel yargı organları; amaç ve araç arasındaki uyuma ve orantılılık ilkesine riayet edilip edilmediğine ilişkin yanıtları aramak durumundadır. Kamu otoritesi açısından amaç, devlete ait “toprak bütünlüğü”, “milli güvenlik” “kamu güvenliği” gibi değerleri ifade ederken; araç ifade özgürlüğünü sınırlamaya yönelik önlemleri ve eylemleri ortaya koymaktadır (Macovei, 2001, s. 66). Demokratik toplumda gereklilik, müdahalenin yadsınmaması açısından önem arz eden bir ölçüttür ve sözleşmenin ruhunu en iyi şekilde ortaya koyan kriterlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “Silver ve Diğerleri / Birleşik Krallık” davasında demokratik toplumda sınırlandırmanın ölçüsüne ve gereklilik yaklaşımından neyin anlaşılması gerektiğine dair bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu karar ekseninde:

“Demokratik toplumda gereklilik” şeklindeki yaklaşım, müdahalenin sözleşmeyle uyumu açısından, toplumsal ihtiyaç baskısını gidermek ve meşru amaçla orantılı olmak zorunluluğunu ifade etmektedir. “Gerekli” sıfatı, kabul edilebilir, yararlı, makul şeklinde bir esneklik ihtiva etmemektedir. Devletler müdahalelerinde, bir takdir yetkisi kullanırlar; sınırlamaların sözleşme ile örtüşmesi noktasında nihai karar mahkemelere aittir ve bu noktada sözleşme kapsamındaki bir hakka ilişkin istisna içeren hükümler dar kapsamda yorumlanmalıdır (Silver ve Diğerleri v. Birleşik Krallık, 1983, §§ 86-88).

Mahkeme, Kayasu / Türkiye kararında da benzer ilkeler üzerinde durmuş ve ifade özgürlüğünü, demokratik toplumun temelini oluşturup, çoğulculuğun kuvvetlenmesi ve bireylerin kendini geliştirmesinin asli şartlarından biri olarak ifade etmiştir. Sadece lehte olduğu kabul edilen haber ve düşünceler için değil; devletin veya nüfusun bir bölümünün aleyhinde olan, onları rahatsız eden haber ve düşünceler için de uygulama alanı bulmalıdır ki, bu şekilde kaydedilen ifadeler açık fikirliliğin gereği olarak kabul edilmelidir (Kayasu / Türkiye Kararı, § 88).

Sınırlandırmaya ilişkin gereklilik ve toplumsal ihtiyaca ilişkin baskıyı karşılayabilme yaklaşımları beraberinde orantılı bir müdahale ihtiyacını doğurmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, müdahalenin demokratik toplumda gerekliliğinin kabulü için sınırlamanın lüzumunu, orantılı olma zorunluluğunu ve acil bir toplumsal ihtiyaca cevap niteliğini birlikte ele almakta ve asli ölçütler olarak değerlendirmektedir. İfade özgürlüğüne yönelik sınırlamanın hangi zorlayıcı toplumsal ihtiyaca cevap vermek adına gerçekleştiğinin tespiti somut olayın niteliğinden anlaşılabilir (Salihpaşaoğlu, 2020, ss. 165-166)

Observer ve Guardian / Birleşik Krallık davasında, sınırlamaya ilişkin ölçütler bağlamında “gereklilik” anlayışının “acil bir toplumsal ihtiyaç”ın içerisinde eritildiği vurgulanmıştır. Bu noktada toplumsal ihtiyacın aciliyetini ve zorlayıcılığını değerlendirecek ve bunu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin içtihatı paralelinde yapacak olan ulusal yargı organlarıdır. Sözleşmeciler devletler böyle bir ihtiyacın varlığını değerlendirirken takdir yetkisine sahiptirler, ancak bu takdir yetkisi Avrupa denetimini takip etmelidir (Observer ve Guardian v. Birleşik Krallık, 1991). Avrupa denetimi yasalara ve içtihatlarla yön veren temel enstrüman olmalıdır ki, sözleşmeye taraf devletler arasında ifade özgürlüğü alanının çerçevesine ilişkin homojen bir zemin oluşturulabilsin, demokrasi kültürleri arasındaki farklılıklar en aza indirilebilsin.

Meşru Amaç Ölçütü: Sınırlama rejiminin güvencesi olan üçüncü kriter müdahalenin meşru amaçlar doğrultusunda yapılması zorunluluğudur. Bu kriterle ilgili olarak gerçekleştirilen denetim belirli somut normları içerdiği için ciddi bir tartışma ve belirsizlik ortamı gündeme gelmemektedir. Kamu otoriteleri ifade özgürlüğüne ilişkin düzenlemelerde, subjektif nitelikli ve belirsizlikler içeren sınırlama sebepleri üzerinden müdahalelerde bulunmamalıdır. Devletler nezdinde meşru amaç ölçütünün soyut ifadelerle tanımlanması, mevzuatın lafzında yer almayan sebeplere başvurulması meşru amaç ölçütü ile bağdaşmamakta ve ifade özgürlüğüne ilişkin yeterli güvencenin sağlanamaması ile neticelenmektedir. Sözleşmede sınırlamaya ilişkin olarak belirtilen durumların sınırlı sayıda olması ve içeriklerin çizgilerinin mahkeme kararıyla somut hale getirilmesi ifade özgürlüğüne dair güvence için önem arz etmektedir.

Meşru amaç ölçütünde sözleşmede; “ulusal güvenliğin korunması, toprak bütünlüğünün korunması, kamu emniyetinin korunması, düzensizliğin veya suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın korunması, ahlâkın korunması, başkalarının şöhretinin veya haklarının korunması, gizli olarak elde edilen bilgilerin açıklanmasının önlenmesi ve yargı organlarının otorite

ve tarafsızlığının sürdürülmesi” şeklinde dokuz ayrı amaç belirlenmiştir (Salihpaşaoğlu, 2020, s. 162) Bu amaçların genişletilmesi söz konusu değildir. Yerel makamlarca, ifade özgürlüğüne müdahale etmeye yönelik mevzuatın uygulanması noktasında, ilgili yasalar ile korunan değeri eşleştirmek ve sınırlamaya dair atılan adımın sözleşmedeki dokuz maddeden birini içerdiğini tespit etme zorunluluğu bulunmaktadır. Sınırlamaya dair temellendirme ile meşru amaç kriterleri uyuyorsa, ilgili hükmün uygulanması ifade özgürlüğüne müdahalenin kabul edilebilir olduğunu ortaya koyar.

Mahkeme, Kayasu / Türkiye davasında, uyuşmazlık konusu sınırlamanın sözleşmede bahsi geçen meşru amaçlara dahil olup olmadığını değerlendirmiştir. Başvurucu, ifade alma süreci esnasında şüpheliye hakaret etmiş ve bu söyleminin ifade özgürlüğü sınırları dahilinde olduğu iddiasında bulunmuştur. Mahkeme kararında ifade özgürlüğünün aşıldığını, müdahalenin makul olduğunu ifade etmiş ve yargı mensuplarının yargı erkinin tarafsızlığına zarar vermemesi gerektiğinin altını çizmiştir (Kayasu / Türkiye Kararı, § 89).

Zana / Türkiye davasında, “ulusal makamları ülke içindeki terörist faaliyetlerin artmasından korkmaya yöneltmesi akla yatkındır. Bu nedenle idari makamlar, milli güvenliğe ve kamu güvenliğine yönelik bir tehdit olduğunu ve ülkenin toprak bütünlüğünü korumak ve suçu önlemek için önlemler alınması gerektiğini düşünmekte haklıdır (Zana v. Türkiye, 1997, § 51)” şeklindeki bir yaklaşımla, Diyarbakır’ın önceki dönem Belediye Başkanlığını yapan Mehdi Zana’nın ifade özgürlüğü sınırlarını aşan bir tutum izlediğine kanaat getirmiştir.

İlgili kararda; bir ifadenin ulusal güvenlik ve kamu güvenliğinin sürdürülmesi hususunda ülkenin idari makamlarına zora sokacak bir yönelim içerisinde bulunması durumunda yapılacak müdahalenin meşru amaç ekseninde ele alınmasının doğru olacağına vurgu yapılmıştır (Zana v. Türkiye, §§ 52, 53).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “Vereniging Weekblad Bluf / Hollanda” kararında ulusal güvenlik ekseninde, ifade özgürlüğünün sınırları ile meşru amaç ölçütünü değerlendirmiştir. Davaya konu olan hadisede, Hollanda istihbarat birimlerinin altı yıl öncesine ait olan ve gizli nitelik arz eden belgesinin Bluf dergisinde basılması ve yayımlanması söz konusudur. Derginin toplatılması amacıyla yürütülen soruşturmada karar alınana kadar dergi çok sayıda baskı yapmış ve kalabalık kitlelere ulaşmış; ardından da ulusal yargı organları “ulusal güvenliği tehlikeye düşürdüğü” gerekçesiyle meşru amaç ölçütlerinin içinde kaldığı teziyle

dergiyi toplatma kararı almıştır.

Sürecin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşınmasıyla birlikte, demokratik toplumların işleyişinde, istihbarat teşkilatı şeklinde örgütlenmiş kuruluşların gizli çalışmalar yürütmesinin olağan ve gereklilik arz edebilecek bir durum olduğuna vurgu yapılmıştır. Ancak toplatma kararının gecikmesi ve bilgilerin gizlilik değerini yitirmesi noktasındaki vurgu, meşru sınırlama ölçütüne ilişkin sınırların aşılmasıyla neticelenen bir ihlal sürecine zemin oluşturmuştur.

Kararda, istihbarat bilgilerinin gizliliği makul bulunmuş; ancak derginin çok geniş kitlelere hızlı şekilde yayılması ve toplumsal etkisini göstermesinden sonra toplatılmasının rasyonel olmayacağı; kişilerin bilgiyi ulaştırmadaki hızı da değerlendirildiğinde ilgili sayının toplatılması kararının ifade özgürlüğüne aykırı olduğu değerlendirilmesinde bulunulmuştur (Vereniging Weekblad Bluf v. Hollanda, 1995, §§ 53-54).

Sonuç

Kişilerin kanaatini ortaya koyabilmesi, düşündüklerini ifade edebilmesi, bir paylaşım alanı yaratması ve aktarım niteliğine bağlı olarak örgütlenme modelleri geliştirebilmesi, ifade özgürlüğü ve kaynağını bu özgürlükten alan haklara ilişkin sahanın hukuksal bir güvenceye sahip olmasıyla mümkündür. Demokrasinin sağlıklı şekilde işleyebilmesi ve gelişim kaydetmesi açısından ifade özgürlüğü katalizör rolü üstlenmektedir; ancak bu iletken pozisyon ifade özgürlüğünün mutlak ve sınırsız bir özgürlük sahası olduğu anlamına gelmemektedir.

Uygar bir toplumsal dinamiğe sahip olabilmek, hukuk devleti algısını kuvvetlendirebilmek ve demokratik toplum düzeninin işleyişini ileriye taşıyabilmek adına temel aktörlerden olan ifade özgürlüğüne ilişkin müdahale noktasında, gerek ulusal gerekse uluslar arası metinler belirli kriterler ortaya koymuş ve ölçütlerin dar şekilde yorumlanması gerektiğini vurgulayarak aslolanın özgürlük; sınırların ise istisna olduğunu kabul etmiştir.

The Sunday Times / Birleşik Krallık davasında vurgulandığı şekliyle, sözleşme metninde sayılan ölçütler çerçevesinde gerçekleştirilecek sınırlamada ilkelerin dar yorumlanması, sınırlamanın istisnai niteliğinin çığnımemesi hususu önem taşımaktadır. Karşıt fikirlerin toplumsal gelişime ve demokrasinin ilerlemesine katkıda bulunacağına inanan mahkeme, sınırlamaya ilişkin ölçülü davranılması, sınırlamanın kural algısı yaratmaması gereğini sıklıkla yinelemiştir.

Kamu otoritesi, ifade özgürlüğüne dair müdahaleleri belirli ölçütler ekseninde ve meşru bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilmelidir ki, sınırlama rejimi bir noktadan sonra ifade özgürlüğü alanına ilişkin hakkın özüne dokunulacak şekilde tezahür etmesin ve özgürlük anlayışı onarılması güç zararlarla karşı karşıya kalmamasın. Observer ve Guardian / Birleşik Krallık kararında, toplumun genel kabulünün dışında bir perspektif ile konuların yorumlanmasının ifade özgürlüğü sınırları dahilinde kalacağı; acil toplumsal ihtiyaca cevap verme niteliğinde gerçekleştirilen kısıtlamaların dahi zorlayıcılık unsurlarına riayet edilerek irdelenmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu noktada kamu otoritesinin ve yerel yargı organlarının aldıkları kararlardaki takdir yetkisinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin ortaya koyduğu içtihatlarla sınırlandırılması gerekliliğine ilişkin hassasiyet sözleşmeye taraf olan devletlerce dikkate alınmalıdır şeklindeki yönelim, ifade özgürlüğü alanının çerçevesinin ortak bir zemine yöneltilmesi çabasını işaret eder niteliktedir.

Sınırlamanın yasayla öngörülmesi, demokratik toplum düzenine ilişkin ihtiyaçlara cevap vermesi ve meşru bir amaca yönelmesi sınırlamada kullanılan temel ölçütler olmalıdır. Öngörülen ölçütleri dayanak olarak alan sınırlamalar güçlü şekilde denetlenmeli ve kullanılan kavramların sınırları da belirli bir çerçeve içerisinde daraltılmış bulunmalıdır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinin ilk fıkrası çerçevesinde tanımlanan ve ikinci fıkrasında sınırlara ilişkin kriterleri sayılan ifade özgürlüğünü, salt metin üzerinden irdelemek yanıltıcı olacak ve sözleşme metninin dinamik ve geliştirici özelliklerini yadsımak anlamına gelecektir. Bu bağlamda ifade özgürlüğü alanı ve müdahalenin sınırları büyük oranda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihatları dahilinde ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Sözleşmede yer alan ilgili hükümler, içtihatlar dışında okunmamalıdır. İşte bu noktada mahkeme sözleşmeciler devletlere, ifade özgürlüğüne getirilen sınırlamalar ışığında orantılılık kriterini dayanak olarak ele alma zorunluluğu yüklemektedir. Sözleşmeciler devletler, yasama ve yürütme organı vasıtasıyla oluşturulan normlarda ifade özgürlüğünün alanını daraltırken hakkaniyete aykırı davranmamalı; yargı organları ise müdahalelere ilişkin kararlarında adil bir süreç izlemeli, gereklilik kriterini dikkate almalı ve hakkı bir daha kullanılmayacak derin bir korku havzasına itmemelidir. Aksi takdirde, mahkemenin Silver ve Diğerleri / Birleşik Krallık kararında belirttiği şekliyle, toplumsal ihtiyaca dayalı baskıyı gidermek adına alınabilecek ani ve ölçüsüz kararlar, gereklilik ve makul olma terminolojisinin dışına taşabilecek ve bu noktada idarenin

takdir yetkisinin sınırları ifade özgürlüğü alanının kullanılmaz hale gelmesine zemin oluşturabilecektir.

Ek Beyan / Declaration

Makalenin tüm süreçlerinde TESAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, TESAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

Arslan, Z. (2003). İfade özgürlüğünün sınırlarını yeniden düşünmek: Açık ve mevcut tehlike'nin tehlikeleri. B. B. Özipek (Ed.), *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti kitabı* içinde (s. 49-66). Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.

Bıçak, V. (2003). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ifade özgürlüğü. B. B. Özipek (Ed.), *Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti kitabı* içinde (s. 269-314). Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.

Doğru, O. (2013). *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi*. Ankara: Pozitif Yayıncılık.

Erdoğan, M. (2001). Demokratik toplumda ifade özgürlüğü. *Liberal Düşünce Dergisi*, 6(24), 8-13.

Eren, A. (2004). *Özgürlüklerin sınırlandırılmasında Demokratik Ttoplum düzenininin gerekleri*. İstanbul: Beta Yayınları.

Gölcüklü, F. ve Gözübüyük, Ş. (1996). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve uygulaması*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

Hafizoğulları, Z. (2004). Liberal Demokratik Toplum, Hukuk ve Devlet düzeninde ifade hürriyetinin sınırı. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (55), 85-101.

İnceoğlu, S. (2011). İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi kararlarında çoğulculuk. E. Göztepe (Ed.), *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi ikilemi ve İnsan Hakları kitabı* içinde (s. 83-129). Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Kaboğlu, İ. (1994). Düşünce özgürlüğü: Avrupa ölçütleri ve Türkiye. *İnsan Hakları Yıllığı, TODAİE*, 3, 45-53.

Kavra, E. (1989). Montesquieu ve De Tocqueville'e göre Demokrasi ve temel güvenceleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 22(4), 75-83.

Korkmaz, Ö. (2014). *Düşünceyi açıklama özgürlüğü ve sınırları*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Kuçuradi, İ. (1998). Düşünce özgürlüğü: Nedir acaba. H. Ökçesiz (Ed.), *Düşünce Özgürlüğü kitabı* içinde (s. 17-26). İstanbul: Arkivi Yayınları.

Luxemburg, R. (1990). *1917 Ekim Devrimi*. İstanbul: BDS Yayınları.

Mackinnon, C. A. (1993). *Only words*, Cambridge: Harvard University Press.

Macovei, M. (2001). İfade özgürlüğü. *Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitapları*, 2, 12-52.

Salihpaşaoğlu, Y. (2020). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve yargılamada kullandığı, yöntem, ilke ve usuller*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Schauer, F. (1982). *Free speech: A philosophical enquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.

Selçuk, S. (1999). İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Türk uygulaması. *Yargıtay Dergisi*, 25, 5-33.

Siyahbant. (2012). Erişim tarihi: 17.12.2020, http://www.siyahbant.org/wp-content/uploads/2012/09/siyahbant_kitap_final_web.pdf.

Sunay, R. (2001). *İfade hürriyetinin muhtevası ve sınırları*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.

Trager, R. ve Dickerson, D. (1999). *Freedom of expression in the 21st century*. California: Thousand Oaks: Pine Forge Press.

Uygun, O. (2011). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk hukukunda ifade özgürlüğünün sınırları. O. Uygun (Ed.), *Kamu Hukuku İncelemeleri* kitabı içinde (s. 137-176). İstanbul: XII Levha Yayınları.

Yayıntaş, A. (2012). İnce sınırlar: Güncel sanatta sermaye, sanat kurumu ve devlet üçgeninde sansür. A. Günel (Ed.), *Siyah Bant kitabı* içinde (s. 72-81). İstanbul: Açık Toplum Vakfı Yayınları.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

Arslan / Türkiye Kararı, Başvuru No: 23462/94, Karar Tarihi: 08.06.1999.

Autronic AG / İsviçre Kararı, Başvuru No: 12726/87, Karar Tarihi: 22.05.1990.

Aydın Tatlav / Türkiye Kararı, Başvuru No: 13470/87, Karar Tarihi: 02.05.2006.

Engel ve Diğerleri / Hollanda Kararı, Başvuru No: 5116/72, Karar Tarihi: 08.06.1976.

Giniewski / Fransa Kararı, Başvuru No: 64016/00, Karar Tarihi: 31.01.2006.

Hadjianastassiou / Yunanistan Kararı, Başvuru No: 12945/87, Karar Tarihi: 16.12.1992.

Handyside / Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No: 5493/72, Karar Tarihi: 07.12.1976.

Karataş / Türkiye Kararı, Başvuru No: 23168/94, Karar Tarihi: 08.07.1999.

Kayasu / Türkiye Kararı, Başvuru No: 64119/00, Karar Tarihi: 13.11.2008.

Leander / İsveç Kararı, Başvuru No: 9248/81, Karar Tarihi: 26.03.1987.

Lingens / Avusturya Kararı, Başvuru No: 9815/82, Karar Tarihi: 08.07.1986.

Müller ve Diğerleri / İsviçre Kararı, Başvuru No: 10737/84, Karar Tarihi: 24.05.1988.

Observer ve Guardian / Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No: 13585/88, Karar Tarihi: 26.11.1991.

Otto Preminger Enstitüsü / Avusturya Kararı, Başvuru No: 13470/87, Karar Tarihi: 20.09.1994.

Prager ve Oberschlick / Avusturya Kararı, Başvuru No: 20834/92, Karar

Tarihi: 26.04.1995.

Silver ve Diğerleri / Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No: 5947/72, Karar Tarihi: 25.03.1983.

The Sunday Times / Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No: 6538/74, Karar Tarihi: 26.04.1979.

Vereniging Weekblad Bluf / Hollanda Kararı, Başvuru No: 16616/90, Karar Tarihi: 09.02.1995.

Zana / Türkiye Kararı, Başvuru No: 18954/91, Karar Tarihi: 25.11.1997.

Anayasa Mahkemesi Kararları

Ali Gürbüz ve Hasan Bayar Kararı, Başvuru No: 2013/568, Karar Tarihi: 24.06.2015.

Bekir Coşkun Kararı, Başvuru No: 2014/12151, Karar Tarihi: 04/06/2015.

Uluslararası Belgeler

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Erişim tarihi: 11.12.2020)https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/IH_ve_Temel_Ozgurluklerin_Korunmasi.pdf.

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf> (Erişim tarihi: 12.12.2020).

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604750.pdf (erişim tarihi: 16.12.2020).

İnsan Hakları Evrensel Beyannameesi <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> (Erişim tarihi: 16.12.2020).